

नेपाली अर्थतन्त्रमा रेमिट्यान्सले पारेको बहुआयामिक प्रभाव

विक्रम कार्की
वरिष्ठ शाखा अधिकृत
नेपाल सरकार

विषय प्रवेश

सन् १९८० को दशकदेखि विश्वव्यापीकरण र उदारीकरणको लहरले रोजगारी, व्यापार र लगानीमा नयाँ युगको थालनी भएपछि अन्तर्राष्ट्रिय आप्रवासमा तीव्रता आएको हो । औद्योगिक विकास र समृद्धि हासिल गरेका मुलुकहरूमा रोजगारको अवसर र आयसमेत बढी हुने भएकाले कम विकसित मुलुकका नागरिकहरू तानिनु स्वभाविक नै थियो । बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूको विस्तारसँगै एकाधिकार वित्तीय पुँजीले विश्व भ्रमण गरिरहेको छ र उत्पादन बहुराष्ट्रियकरण भइरहेको छ । यसको खास कारण सस्तो श्रमको खोजी वा जहाँ सस्तो ज्याला छ, त्यहाँ उद्योगहरू खोलिएका छन् र श्रम शक्तिको ओसारपसार भइरहेको छ । विश्व बैंकको (२०२३) को प्रतिवेदनअनुसार विश्वमा हाल करिब १८४ मिलियन मानिसहरू (कुल जनसङ्ख्याको २.३ प्रतिशत) कामका लागि आप्रवासीका रूपमा रहेका छन् तथा कुल रेमिट्यान्स ६६९ बिलियन अमेरिकी डलर रहेको छ । विगतमा कृषिप्रधान देश भनेर चिनिने नेपाल आज 'श्रमिक निर्यात गर्ने देश' भन्ने भाष्यमा रूपान्तरण भएको छ । गोर्खा भर्तीमा नेपाली युवा जान थालेदेखि नै 'लाउरेको धन' नेपाली अर्थतन्त्रको टेको बन्दै आएको हो, आजको रेमिट्यान्स । नेपालमा वैदेशिक रोजगारीमा जानेको सङ्ख्या र रेमिट्यान्स भित्रिने क्रम सन् १९९० को दशकपछि सघन भएको पाइन्छ । केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागको २०७८ को तथ्याङ्कअनुसार भारतबाहेक अन्य देशमा २२ लाख नेपाली रहेका छन् । नेपाल राष्ट्र बैंकको प्रतिवेदनअनुसार आ.व २०८०/८१ मा १४ खर्ब, ४५ अर्ब, ३२ करोड (कुल गार्हस्थ उत्पादनको २२.६८ प्रतिशत) रेमिट्यान्स नेपालमा भित्रिएको छ । यसले नेपाली अर्थतन्त्रमा धेरै सकारात्मक प्रभाव रहेको छ भने केही नकारात्मक पक्षहरूले पनि पछ्याइरहेको देखिन्छ ।

नेपालको अर्थतन्त्रसँग रेमिट्यान्सको अन्तर्सम्बन्ध

विश्वव्यापीकरणसँगै नेपालमा १८ देखि ३५ वर्षका युवाहरूका लागि वैदेशिक रोजगारी सबभन्दा सजिलै पाइने अवसरका रूपमा आयो । अर्धदक्ष कामदारका रूपमा विदेश जाने युवाको लर्कोले त्रिभुवन अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थललाई ढाक्न थालो । स्थानीय सरकारहरू श्रमशक्तिको कमीले

गाउँ नै खाली भई आर्थिक सामाजिक संरचनामा भएको फेरबदलले चुनौती महसुस गरेका छन् भने संघीय सरकार रेमिट्यान्स आयको लेखाजोखा मात्र गरेर बसेको भन्ने सरोकारवालाको आरोप छ । वैदेशिक रोजगारमा गएका नेपालीहरूले पठाएको रेमिट्यान्सले देशको आर्थिक विकासमा ठूलो योगदान पुऱ्याएको छ । करिब ५२ खर्ब आकारको अर्थतन्त्र भएको कम विकसित नेपालमा रेमिट्यान्स आयको ठूलो भूमिका छ । आर्थिक वर्ष २०५०/५१ मा नेपालमा रेमिट्यान्स आप्रवाह जिडिपीको १.३५ प्रतिशत मात्र थियो, तर केही वर्षअघि झन्डै ३०.५ प्रतिशतसम्म पुगेको थियो । आर्थिक वर्षहरू २०७९/८० र २०८०/८१ मा रु.१२ खर्ब २० अर्ब ५६ करोड (जिडिपीको २२.६८ प्रतिशत) र २४ खर्ब ४५ अर्ब ३२ करोड (जिडिपीको २३.०८ प्रतिशत) रेमिट्यान्स आएको पाइन्छ । नेपाल राष्ट्र बैंकको एक अध्ययनअनुसार २.३५ प्रतिशत रेमिट्यान्स अझै पनि गैरबैंकिङ क्षेत्रबाट आएको देखाएकाले रेमिट्यान्स आयको योगदान नेपाली समाजमा महत्त्वपूर्ण रहेको छ भन्न सकिन्छ । नेपाल राष्ट्र बैंकले रेमिट्यान्सको अभिलेख राख्न सुरु गरेको आर्थिक वर्ष २०५७/५८ देखि आर्थिक वर्ष २०८०/८१ सम्मको रेमिट्यान्स आयको अवस्था र वृद्धिलाई निम्न तालिका र चित्रबाट विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

तालिका : १ रेमिट्यान्स आयको प्रवृत्ति र वृद्धिदर

आ.व.	रेमिट्यान्स रकम, अर्बमा	वृद्धि दर
२०५७/५८	४७.२२	०
२०५८/५९	४७.५४	०.६८
२०५९/६०	५४.२	१४.०३
२०६०/६१	५८.५९	८.०९
२०६१/६२	६५.५४	११.८७
२०६२/६३	९७.६९	४९.०५
२०६३/६४	१००.१४	२.५१
२०६४/६५	१४२.६८	४२.४८
२०६५/६६	२०९.७	४६.९७
२०६६/६७	२३१.७२	१०.५
२०६७/६८	२५३.५५	९.४२
२०६८/६९	३५९.५५	४१.८१
२०६९/७०	४३४.५८	२०.८७
२०७०/७१	५४३.२९	२५.०२

आ.व.	रेमिट्यान्स रकम, अर्बमा	वृद्धि दर
२०७१/७२	६१७.२८	१३.६२
२०७२/७२	६६५.०६	७.७४
२०७३/७४	६९५.४५	४.५७
२०७४/७५	७५५.०६	८.५७
२०७५/७६	८७९.२७	१६.४५
२०७६/७७	८७५.०३	-०.४८
२०७७/७८	९६९.०५	९.८
२०७८/७९	१००७.३	४.८
२०७९/८०	१२२१	२१.२
२०८०/८१	१४४५	१६.५

स्रोत: नेपाल राष्ट्र बैंक

माथिको तालिका अनुसार आर्थिक वर्ष २०५७/५८ मा ४७ अर्ब रूपैयाँ रेमिट्यान्स भित्रिएकामा अविरल वृद्धि हुँदै आर्थिक वर्ष २०७७/७८ मा ९ खर्ब ६१ अर्ब पुगेको छ। यद्यपि रेमिट्यान्स निरन्तर वृद्धि हुँदै आए पनि पछिल्ला केही वर्षहरूमा वृद्धि दर घट्दै गएको देखिन्छ। माथिको तालिका अनुसार आर्थिक वर्ष २०७०/७१ मा एक चौथाईले बढेको रेमिट्यान्सको वृद्धिदर त्यसपछिका वर्षहरूमा क्रमशः घटेको देखिन्छ। कोरोना भाइरसको महामारीका कारण आर्थिक वर्ष २०७६/७७ मा भने रेमिट्यान्स रकम घट्न पुगेको छ, वा नकारात्मक वृद्धि दर छ। तर त्यसपछिका आर्थिक वर्षहरूमा निरन्तर वृद्धि भएको देखिन्छ। अघिल्लो दुई आर्थिक वर्षहरू २०७९/८० र २०८०/८१ मा रेमिट्यान्स आय क्रमशः २१.२ प्रतिशत र १६.५ प्रतिशतले बढेको पाइन्छ।

कुल विदेशी विनिमय सञ्चिति र तरलतामा पारेको प्रभाव

नेपाल राष्ट्र बैंकका अनुसार वैदेशिक रोजगारीबाट भित्रिएको रेमिट्यान्सले विदेशी मुद्रा सञ्चितिमा वृद्धि भएको छ। हालसालैको अध्ययन प्रतिवेदन अनुसार मुलुकको विदेशी मुद्रा सञ्चितिमा रेमिट्यान्सको योगदान करिब ६७ प्रतिशत देखाएको छ। मुद्रा सञ्चिति बढ्दा बैंक तथा वित्तीय संस्थामा लगानी योग्य पुँजी (तरलता) बढेको छ। तरलता बढ्दा बैंक व्याजदर घट्छ र कर्जाको व्याजदर पनि घट्छ। राष्ट्र बैंकका अनुसार आर्थिक वर्ष २०७९/८० मा विदेशी विनिमय सञ्चिति २१.८ प्रतिशतले वृद्धि भई रु. १४८० अर्ब ८७ करोड पुगेको थियो भने आर्थिक वर्ष २०८०/८१ मा रेमिट्यान्स १६.६ प्रतिशतको वृद्धिसँगै बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूसँग साढे छ खर्ब लगानीयोग्य पुँजी थुप्रिएको थियो र कुल विदेशी विनिमय सञ्चिति रु. १९६७ अर्ब १९ करोड रहेको थियो। पछिल्ला महिनामा रेमिट्यान्स आप्रवाहमा वृद्धि भएसँगै अर्थतन्त्रका बाह्य सूचक भन्ने बलियो बन्दै गएको राष्ट्र बैंकको प्रतिवेदनले औल्याएको छ। निर्यात, पर्यटन, विदेशी सहयोग, अनुदान, ऋणलगायत विदेशी मुद्राका अन्य स्रोत प्रभावकारी बन्न नसकिरहेका बेला पनि रेमिट्यान्समा वृद्धि हुँदा अर्थतन्त्रका बाह्य सूचकमा भने सुधार भएको प्रतिवेदनले देखाएको छ।

रेमिट्यान्स आय वृद्धिसँगै उपभोग र आयातमा वृद्धि

विदेशबाट प्राप्त रेमिट्यान्स खर्चको सम्पूर्ण प्रयोजनको यकिन तथ्याङ्क सार्वजनिक निकायबाट पाउन कठिन छ। तथापि वैदेशिक रोजगार बोर्डले गरेको रेमिट्यान्स उपयोगको अवस्थाका बारेमा गरेको अध्ययन प्रतिवेदनले रेमिट्यान्सको अधिकांश हिस्सा घरव्यवहार, बालबच्चाको पढाइ, औषधि उपचारसहित उपभोग्य र विलासी वस्तु खरिदमा खर्च भएको देखाएको छ। नेपाल जीवनस्तर सर्भेक्षण २०६८ का अनुसार रेमिट्यान्स रकमको करिब ७८.९ प्रतिशत रकम घरायसी उपभोगमा खर्च भएको देखिएको छ। त्यसैगरी ऋण तिर्नका लागि ७.१ प्रतिशत, शिक्षामा ३.५ प्रतिशत र सम्पत्ति प्राप्तिको लागि ४.५ प्रतिशत खर्च गर्ने गरेका छन्। नेपाल राष्ट्र बैंक (२०७२) का अनुसार २३.९ प्रतिशत उपभोग्य वस्तुका लागि, २५.३ प्रतिशत ऋण तिर्नका लागि ९.७ प्रतिशत शिक्षा र स्वास्थ्यका लागि, ३.५ प्रतिशत विवाह समारोहलगायत सामाजिक कार्यमा खर्च हुने गरेको उल्लेख गरिएको छ। नेपाल राष्ट्र बैंकको प्रतिवेदन २०७६ का अनुसार आ.व. २०७१/७२ देखि २०७६/७७ को अवधिको पाँच वर्षमा आयात वृद्धि १५.२ प्रतिशत रहेकामा आ.व. २०७८/७९ मा कुल आयातमा २७.७ ले वृद्धि भएको देखिन्छ। पछिल्लो दुई आर्थिक वर्षहरू २०७९/८० र २०८०/८१ मा आयात निर्यात अनुपातमा सुधार आए तापनि व्यापार घाटाको खाडल गहिरो छ। रेमिट्यान्स आयले वस्तु आयातका लागि भुक्तानी गर्न विदेशी मुद्राको सञ्चिति बढाए तापनि अर्थशास्त्रको नियमानुसार नागरिकको मौद्रिक आयमा हुने वृद्धिले उपभोग प्रवृत्ति बढाएका कारण थप व्यापार घाटाको जोखिम यथावत् नै रहने देखिन्छ।

अर्थतन्त्रमा डच डिजिटको सम्भावना

सन् १९६० को दशकमा दि नेदरल्यान्डसमा प्राकृतिक ग्यासबाट भएको आम्दानीमा वृद्धि हुँदा समेत अर्थतन्त्र धराशायी भएको घटनालाई व्याख्या गर्न अर्थशास्त्रमा 'डच डिजिट इम्प्याक्ट' को प्रतिपादन भएको हो। प्राकृतिक स्रोतबाट हुने अप्रत्यासित आम्दानीसँग यसलाई जोडिए तापनि समग्रमा यो परिघटना कुनै पनि मुलुकको अर्थतन्त्रमा विदेशी मुद्रा आप्रवाह र आयमा हुने ठूलो वृद्धिका कारण उत्पन्न हुने नकारात्मक असर हो। कुनै पनि मुलुकको आम्दानीमा विदेशी मुद्राको स्रोत एउटा मात्र महत्त्वपूर्ण हुने कारण उत्पन्न हुने नकारात्मक असरलाई नै अर्थशास्त्रमा डच डिजिट भनिन्छ। यस प्रकारको आम्दानीले उपभोगमा वृद्धि गर्दै वस्तुको मागमा वृद्धि गर्छ र आन्तरिक मूल्यमा असर गर्दछ। नेपाली अर्थतन्त्रमा रेमिट्यान्सको अंश बढ्दै जानु, सेवा क्षेत्रमा प्रभाव बढ्दै जानु तर कृषि उत्पादनमा कमी हुनु, अर्थतन्त्र आयातमुखी हुनु तथा ऋण र अनुदानको उत्पादकत्वमा वृद्धि नहुनु जस्ता

परिदृश्यले नेपालको अर्थतन्त्र अस्थिरतामा गुञ्जिरहेको मान्न सकिन्छ । वैदेशिक मुद्रा सञ्चितिको स्रोत सीमित माध्यम मात्र हुनु र आयातमुखी व्यापारमा घुमिरहनु नै अर्थतन्त्र डच डिजिजको अवस्थामा हुनु हो । मुलुकको समग्र अर्थ राजनीति हेर्दा नेपाल रेमिट्यान्स प्रेरित डच डिजिजमा फसेको तथा परनिर्भरता कायम रहेको मान्न सकिन्छ ।

रेमिट्यान्स प्रभावको एमपिरिकल अध्ययन

यो पङ्क्तिकारले 'रेमिट्यान्स आयले ग्रामीण घरपरिवारका आर्थिक सामाजिक क्षेत्रमा प्रभाव' शीर्षकमा परिमाणात्मक अनुसन्धान गर्ने क्रममा दोलखा जिल्लाअन्तर्गत जिरी नगरपालिकाको वडा नं. ५ र ७ मा १२० घरपरिवारको नमूना छनोट गरी क्रस-सेक्सनल डाटामार्फत रेमिट्यान्स प्राप्त गर्ने र प्राप्त नगर्ने घरपरिवारमा आर्थिक सामाजिक प्रभाव कस्तो छ भनेर सर्भे अध्ययन गरेको थियो । तथ्याङ्क सर्भेक्षण गरी वाइनरी लजिस्टिक रिग्रेसन विश्लेषण गर्दा १ प्रतिशत गुणाङ्क लिई ओड अनुपात विश्लेषण गर्दा रेमिट्यान्स प्राप्त नगर्ने घरपरिवारभन्दा रेमिट्यान्स प्राप्त गर्ने घरपरिवारको २१.५० प्रतिशत बढीले जीवनस्तर सुधार, १०.२९ प्रतिशत बढीले गुणस्तरीय शिक्षामा सुधार, ५.८५ प्रतिशत बढीले स्वास्थ्य र सरसफाइमा सुधार, ९.७३ प्रतिशत बढीले सशक्तीकरणमा सुधार र ११.९५ प्रतिशत बढीले जीवनको खुसीमा सुधार भएको परिमाणात्मक तथ्याङ्कले देखाएकाले रेमिट्यान्स आप्रवाहबाट ग्रामीण क्षेत्रको आर्थिक सामाजिक विकासमा सिग्नेफिकेन्ट प्रभाव पारेको अध्ययनको निष्कर्ष छ । यद्यपि अध्ययन क्षेत्रका केही सरोकारवालाहरूसँगको डिस्कोर्स अध्ययन गर्दा वैदेशिक रोजगारीमा जानेहरूको सङ्ख्यामा तीव्र वृद्धि र रेमिट्यान्स आयले गुणस्तर शिक्षा र स्वास्थ्यको पहुँचका लागि तथा उपभोग प्रवृत्तिमा भएको वृद्धिका कारण माइग्रेंट्स घरपरिवार नजिकको सहर बजारमा आन्तरिक बसाइँसराइ विस्तार भएको देखिन्छ । परिणामस्वरूप ग्रामीण कृषि उत्पादन र पशुपालनमा गिरावट आएको पाइन्छ । कृषि उत्पादन र पर्यटन उद्योगका लागि महत्त्वपूर्ण मानिने नेपालमा नागरिकहरूको खाद्य सुरक्षा र खाद्य सम्प्रभुतामा चुनौती देखिन्छ ।

निष्कर्ष

देशभित्र रोजगारीको अभावले न्यून आय भएका युवाहरूलाई वैदेशिक रोजगारीमा आकर्षण भएको बुझ्न कठिन छैन । समाजको आर्थिक संरचनामा मात्र होइन, सामाजिक संरचनामा पनि हलचल ल्याएको छ ।

यसले समाजको विपन्न र सामन्ती सम्बन्ध, राजनीतिक सम्बन्धमा ठूलो हलचल पैदा गर्न रेमिट्यान्सको जबर्जस्त भूमिका छ । विपन्न नागरिकका हातमा रेमिट्यान्स रकम पुगेपछि साहु र जमिनदारसँगको परम्परागत सम्बन्धमा परिवर्तन आएको छ । घरमूलीको भूमिकामा महिलाको सङ्ख्या बढ्नुमा पनि वैदेशिक रोजगारीको भूमिका रहेको छ । २०७८ को जनगणनाअनुसार कुल घरपरिवारमध्ये ३१.५५ प्रतिशतमा महिला सदस्यको नेतृत्व रहेको छ जुन २०६८ जनगणनाअनुसार २५.५५ प्रतिशत घरमा मात्र महिला घरमूली थिए । नेपालमा रेमिट्यान्सको आप्रवाहले आन्तरिक बसाइँसराइ भई नयाँ वर्गको पनि सँगसँगै विस्तार भएको छ । आर्थिक वर्ष २०८०/८१ मा रेमिट्यान्सको हिस्सा नेपालको कुल गार्हस्थ उत्पादनको २३.०८ प्रतिशत छ । रेमिट्यान्स आप्रवाहले बैंक तथा वित्तीय संस्थाको विस्तार र अत्यधिक नाफाले पनि नयाँ वर्गको उदय भयो । रेमिट्यान्सले नेपाली समाजका लागि उत्तिकै नकारात्मक असर पनि छोडेको छ । आजको प्रमुख समस्या गाउँ नै रित्तिने गरी युवा जनशक्ति वैदेशिक रोजगारीमा जाँदा देशले उत्पादनशील जनशक्तिको लाभ लिने अवसर गुमाएको छ । सरकारले रेमिट्यान्सलाई जलविद्युतलगायत उत्पादनशील क्षेत्रमा लगानी गर्ने घोषणा गरेको धेरै वर्ष भइसक्यो, तर अझै पनि तीन तहका सरकारहरूबाट प्रभावकारी योजना, कार्यक्रम र कार्यान्वयन भएको देखिँदैन । रेमिट्यान्सका कारण उपभोग मात्रा धेरै हुने तर निर्यातको सङ्कुचनले मुलुकको व्यापार घाटा फराकिलो र विदेशी मुद्रा सञ्चितिमा एउटा मात्र बाटो हुँदा दीर्घकालमा अर्थतन्त्र 'डच डिजिज' अवस्थामा गएको देखिन्छ । तुलनात्मक रूपमा स्रोत साधनले सम्पन्न श्रीलङ्का र भेनेजुएलालगायत अन्य देशका घटनाले त्यसलाई पुष्टि गर्दछ । मुलुकको विकास र समृद्धिका लागि वैदेशिक रोजगारी मात्र दीर्घकालीन समाधान होइन । विश्व निगरानी पुँजीवादमा प्रवेश गरिसकेको र उन्नत प्रविधिमार्फत ठूला टेक कम्पनीहरूले श्रमिकमा कटौती ल्याई सस्तो वस्तु तथा सेवाहरू उत्पादन गर्दा धेरै श्रमिकहरू बेरोजगार हुने विभिन्न अध्ययनले देखाउँछ तसर्थ रेमिट्यान्सको उपयोग उत्पादनशील कार्यमा लगाउनु र प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी तथा प्रविधि भित्र्याई औद्योगीकरणमार्फत विदेशिएका जनशक्तिलाई मुलुक फर्काउनु नै उचित हुने विभिन्न विकसित देशहरूको अनुभवले प्रमाणित गरेको छ ।

